

A SZENVEDÉLYEK FÉKEN TARTÁSA, AVAGY A FENNTARTHATÓ KAPITALIZMUS?

KEREKES SÁNDOR

1971 óta dolgozom tanárként és kutatásaim mindvégig a környezetvédelemhez és a fenntartható fejlődéshez kötöttek. 1972-ben Stockholmban már ENSZ konferenciát tartottak a világ megmentése érdekében, tudósok fogalmaztak meg úgynevezett világproblémákat és politikusokkal közösen dolgoztak ki terápiákat a Föld megmentése érdekében. Jó szándékú emberek és jó szándékú erőfeszítések ellenére a Föld állapota azóta inkább romlott, mint javult. Az egyetlen igazi siker, amit elértünk, hogy közel kétszer annyi ember él a Földön most, mint amennyi 1971-ben élt. Negyvenöt év tapasztalatai alapján úgy tűnik, máig érvényes Pál apostol Rómaiakhoz írt levelének bölcsessége: „Hiszen nem azt teszem, amit akarok: a jót, hanem azt cselekszem, amit nem akarok: a rosszat.” Az emberiség mintha ebben a csapdában vergődne. A sok jó szándék ellenére a Földön nőnek a különbségek a gazdagok és a szegények között, ma többen éheznek, mint valaha, és az elidegenedés soha nem látott méreteket öltött. A világbéke egyre inkább illúzióknak tűnik. Mindezen problémák közös gyökere minden bizonnyal az emberi kapzsiság és önzés, vagyis az erkölcsi értékrend nélküli világ „létezési kísérlete”. Ezt egyesek liberalizmusnak mondanák, mások hitetlenségnek hívják. Az alábbi írásomban arra keresem a választ, hol tartunk és hogyan jutottunk idáig.

A SZENVEDÉLYEK, AZ ÉRDEKEK ÉS A HIVATÁS SZEREPE A KAPITALIZMUS LÉTREJÖTTÉBEN

A XXI. század számos kihívást tartogat. A fenntarthatóság holisztikus közelítést igényel; kérdés, hogy az értékrend, amelyen a jelenlegi globális világ nyugszik, alkalmas-e a jövő vizionálására? Sokan azt mondják, a világ értékrendje hibás, mert feloldhatatlan válsághoz vezetett. Bizonyított tény, hogy életmódunk nem fenntartható. Sokan gondolják, hogy a közeljövőben alapvető és gyors változtatásokra volna szükség.

A világ értékrendje változik. A változás több irányból indítható, a siker záloga a civil szféra, amelynek elszántságán múlik, hogy vágyai megvalósulnak, vagy kudarcra lesznek ítélve. A civilek kezdeményezései széles spektrumot ölelnek át, a környezetvédelmi mozgalmaktól, az állatkísérletek elleni tiltakozáson keresztül, a segélyező szervezetek létrehozásáig és helyi pénzek megteremtéséig, hogy csak néhány területet említsünk.

Az értékrend nemcsak napjainkban változik, hanem változott a történelem során szinte folyamatosan. Hirschman „Az érdekek és szenvedélyek” című méltatlanul elhallgatott, magyarul 1998-ban megjelent munkájában meggyőzően állítja, hogy a kapitalizmus szelleme szinte megletésszerűen keletkezett. Mint leírja: „A keresztény korszak kezdetén Szent Ágoston elítélte a pénzsóvárságot és a bírvágyat, mint a bűnbe esett ember három legnagyobb bűne közül az egyi-

ket – a másik kettő a hatalomvágy (libido dominandi) és a kéjvágy – és ezzel meg is határozta e tekintetben a középkor gondolkodását. Összességében Ágoston tökéletesen egyenlő mértékben kárhoztatta e három emberi ösztönt vagy szenvedélyt. Ha valamelyiküknél tekintettel volt némi enyhítő körülményre, akkor az a libido dominandi, ha kiegészült az elismerés és dicsőség erős áhításával.” [Hirschman, 1998: 16]. Hirschman szerint Szent Ágoston elismerte, hogy az egyik bűn kordában tarthatja a másikat. Ez a gondolat később újra megjelenik az olyan klasszikusok, mint Adam Smith vagy Keynes munkáiban. Keynes azt írja, „jobb, ha az ember a bankszámlája felett uralkodik, mintha az embertársai felett uralkodna.” [Hirschman, 1998: 142]. Figyelemre méltó Amartya Sen megjegyzése is: „az önérdék egy nagyszerű menekülési út az ördögi szenvedélyek hatása alól.” [Sen, 2013].

Hirschman, Montesquieu-re hivatkozva állítja, hogy a pénzsóvárság képes kordában tartani a hatalomvágyat és a kéjsóvárságot is, és ez hasznára van a világnak. „A kereskedelmi szellem magával hozza a mértékletesség, a gazdálkodás, az önmérséklés, a munka, az okosság, a nyugalom, a rend és a szabály szellemét, és így amíg ez a szellem uralkodik, az általa teremtett gazdagságnak semmi rossz hatása nincs”. [Montesquieu, 1962: 175; Hirschman, 1998: 70]

„Hogyan lett ebből, a legjobb esetben erkölcsileg megtűrt viselkedésből, a Franklin Benjamin értelmében vett hivatás?” teszi fel a kérdést Max Weber híres munkájában „A protestáns etika szelleme és a kapitalizmus” címen írt könyvében. Másként szólva: a kereskedelem, a hitelezés és általában a pénzszerzés hogyan vált a modern korszak valamelyik pontján tiszteletet érdemlő tevékenységgé, miután előzőleg évszázadokon át, mint önzést, haszonlesést és pénzsóvárságot megbélyegezték, vagy elítélték?

Valószínűleg Montesquieu fenti mondata adja meg a választ Max Weber kérdésére: „amíg ez a szellem uralkodik, az általa teremtett gazdaságnak semmi rossz hatása nincs.” [Weber, 1923: 47]. Ezt gondolták tehát eleink, és így emelkedett az önérdék követése erkölcsi magaslatra és így vált a kereskedés és a bankárság lassan hivatássá. Hume szerint is „az élvezetek szeretetét” a „vagyon mohó vágyával” kell kordában tartani! Az már ironikus, hogy Hirschman szerint a kapitalizmus éppen azért jött létre, amiért később a legtöbbet kritizálták, vagyis, hogy csökkentse a szenvedélyek virágzását egy „veszélytelennek” tekintett „szendély” a kereskedelem érdekében. Hirschman nem kisebb szerzőkre támaszkodva írja művét, mint Montesquieu, Sir James Steuart és Adam Smith [Hirschman, 1977].

A PROTESTÁNS ETIKA ÉS AZ EGYHÁZ TÁRSADALMI TANÍTÁSA

Max Weber „A protestáns etika szelleme és a kapitalizmus” címen írt könyve elfogultságoktól mentesen sok mindent leír a gazdaság és a vallások kapcsolatáról. Érdekes megállapítása például, hogy a két világvallás közti lényeges különbség a „munka” hivatáskénti kezelésével kezdődött. Weber leírja, hogy Luther a világtól elvonuló szerzetesi életet egyfajta önzésnek tekintette és elítélte. „Ezzel ellentétben a világi hivatásszerű munka a felebaráti szeretet külső kifejezésének tűnik fel neki és ezt rendkívül világkerülő módon és Adam Smith ismert tételeivel majdnem groteszk ellentétben főképpen arra utalva okolja meg, hogy a munkamegosztás minden egyest arra kényszerít, hogy másokért dolgozzék.” [Weber, 1923: 51].

Max Weber a kapitalizmus születését a protestantizmussal hozza összefüggésbe és azt állítja,

hogy „Isten előtt minden megengedett foglalkozás teljesen egyenlő értékű. Hogy a világi hivatásbeli életnek ez az erkölcsi minősítése egyike a reformáció s így különösen Luther legfontosabb következményekkel járó hatásainak, az valóban kétségtelen és közhelynek tekinthető.” [Weber, 1923: 51].

Weber szerint persze közhely az is, ahogyan egy korabeli író a két felekezet közötti különbséget szemléltette: „A katolikus nyugodtabb; kisebb benne a szerzési ösztön, többre becsüli a lehetőleg biztos, bár kisebb jövedelemmel járó élet-pályát, mint a kockázatos, izgalmakkal járó, de esetleg kitüntetések és vagyont hozó életet. A közmondás tréfásan így szól: vagy jól enni, vagy nyugodtan aludni. Jelen esetben a protestáns szeret jól enni, a katolikus pedig nyugodtan akar aludni.” Weber szerint „oly ingatag fogalmakkal, mint a katolicizmusnak a világtól való (állítólagos) idegenkedése és a protestantizmusnak (állítólagos) materialista életöröme, s más hasonlókkal itt mit sem kezdhetünk.” [Weber, 1923: 23]

„Sőt úgy áll a dolog, hogy a protestánsok (különösen bizonyos irányai), úgyis, mint uralkodó, úgyis, mint alávetett réteg, úgyis, mint többség, úgyis, mint kisebbség, olyan különleges hajlamot mutattak a gazdasági racionalizmusra, amilyent a katolikusoknál sem az egyik, sem a másik helyzetben ilyen módon nem tapasztaltunk és nem tapasztalunk. A különböző magatartás okát tehát lényegileg a felekezetek állandó belső mivoltában és nem csupán mindenkori külső történeti és politikai helyzetében kell keresnünk.” [Weber, 1923: 16-17]

Luther és őt követően Max Weber is „hivatásról” beszélnek, nem egyszerűen munkáról. Weber szerint a racionalitás és a világi hivatás miatt váltak inkább a protestánsok sikeres üzletemberekké. Ezt persze sokan és sokféleképpen vitatták. Max Webert baloldalisággal vádolták, csak úgy, mint napjainkban Ferenc pápát vagy Thomas Piketty-t. Nyilván baloldalisággal vádolnák a liberális közgazdászok IX. Piusz pápát is, aki a harmincas évek elején tette közzé „*Quadragesimo anno*” kezdetű körlevelét, amelyben megemlékezett a „*Rerum novarum*” megjelenésének negyvenedik évfordulójáról. A „*Quadragesimo anno*” újból leszögezi, hogy „a munkabérnek nemcsak a munkás, hanem egész családja szükségleteivel arányban kell lennie. A privátszférához való viszonyában az államnak a *szubszidiaritás elvét* kell alkalmaznia, amely elv ezt követően a társadalmi tanítás állandó elemévé lesz. Visszautasítja a gazdasági erők korlátlan versenyeként értelmezett liberalizmust, ismét megerősíti ellenben a magántulajdont, s egyben felhívja a figyelmet annak közösségi funkciójára.” [Az igazságosság és béke pápai tanácsa, 2007: 91. rész]

És természetesen a katolikus egyház társadalmi tanításában is megjelenik az emberi hivatás szerepe, amint azt a dokumentumban olvashatjuk: „A katolikus egyház társadalmi tanításának legfőbb célja, hogy *értelmezze* ezeket a valóságokat, megvizsgálva, megfelelnek-e az emberről és az ember földi, s egyben természetfeletti hivatásáról szóló evangéliumi tanítás alapvonalainak, avagy ellenkeznek azzal; célja, hogy *irányt mutasson* a keresztény magatartás számára.” [Az igazságosság és béke pápai tanácsa, 2007: 72. rész]

A Kompendium izgalmas gondolatokat fogalmaz meg a globalizációval kapcsolatban is: „A munkaszervezés időszerű megváltoztatásának egyik legjelentősebb ösztönzője a globalizációs folyamat, amely alkalmas arra, hogy új termelési módokat tapasztaltasson meg, olyanokat, amelyekben a létesítményeket a stratégiai döntések meghozatalának helyétől különböző és a fogyasztói piactól távol eső térségekbe telepítik szét... Ez alapvető következményekkel jár a termelési folyamatokra nézve, a tulajdon egyre távolabb kerül az általa eszközölt változások társadalmi hatásaitól és gyakran teljesen közömbössé válik irántuk. Másrészt, amennyiben igaz az, hogy a

globalizáció nem önmagában eleve jó vagy rossz dolog, hanem az azt felhasználó embertől függ, akkor le kell szögezni, hogy elkerülhetetlenül szükséges a garanciák, a minimális alapjogok, a méltányosság globalizációja is.” [Az igazságosság és béke pápai tanácsa, 2007: 207]

Ennek a gondolatnak kicsit konkrétabb, de máig érvényes megfogalmazásával találkozhatunk Jan Tinbergen „R.I.O. jelentés” című könyvében, ami a Római Klub harmadik jelentésének tekinthető [Tinbergen, 1979]. Tinbergen arról beszél, hogy szükséges a nemzetközi rend megváltoztatásának szabályozása, miként az egyház társadalmi tanítása is ezt szorgalmazta a fenti idézet utolsó mondatában.

„A harmadik világ országai gyakoroljanak teljes szuverenitást saját természeti és egyéb erőforrásaik kiaknázása felett, játsszanak nagyobb szerepet ezek feldolgozásában, és vizsgálják felül ennek megfelelően a külföldi beruházókkal és a nemzetek feletti vállalatokkal kötött valamennyi szerződésüket.

A harmadik világ országainak joguk van arra, hogy egyes kiválasztott árucikkek esetében termelői társulásokat szervezzenek a felvásárlók oldalán már meglévő tekintélyes erőkoncentráció ellensúlyozására..., hogy nagyobb részt kapjanak e termékek feldolgozásából származó hozzáadott értékből.” [Tinbergen, 1979: 265]

A gazdaság méreteit, a fogyasztást ésszerű határok közé kellene szorítani. Ez azonban nem igen sikerül. A pénzügyi válság kapcsán újra népszerűvé vált kiváló brit közgazdász, John M. Keynes (1883-1946) lehet, hogy megtalálta a magyarázatot, annak ellenére, hogy ő egyértelműen megtakarítás párti volt. „Általában véve nyolc olyan szubjektív jellegű fő motívum vagy célkitűzés van, amelyek arra készítetik az egyéneket, hogy tartózkodjanak jövedelmük elköltésétől. E nyolc motívumot elnevezhetjük röviden az óvatosság, az előrelátás, a számítás, az előre törekvés, a függetlenség, a vállalkozás, a büszkeség és a fősévénység motívumának, és felsorolhatjuk velük szemben a fogyasztás indítékainak megfelelő listáját is: például az élvezetet, a rövidlátást, a bőkezűséget, a téves számítást, a kérkedést és a pazarlást.” [Keynes, 1965: 129]. A fogyasztás indítékaiul felsorolt hat motívum ugyan számszerűen kevesebb, mint a takarékoság indokául felsorolt nyolc, de mindennapi életünkben ezen utóbbi motívumok erősebbek, annak ellenére, hogy leírva vagy kimondva szörnyű jelentéssel bírnak: rövidlátás, pazarlás, kérkedés.

A bölcsességért nem kellene pedig messzire mennünk. A kiváló magyar származású gazdaságtörténész elég világosan fogalmaz: „Ha egyedül a piaci mechanizmus irányítaná az emberek és természeti környezetük sorsát, sőt még a vásárlóerő mennyiségét és felhasználását is, a társadalom elpusztulna.” [Polányi, 2004: 107] írja Polányi és a magyarázata is figyelemre méltó: „az állítólagos »munkaerő-áru« nem lehet ide-oda tologatni, összevissza felhasználni, netán felhasználatlanul hagyni anélkül, hogy ez ne hasson arra az egyénre is, aki történetesen e sajátos áru hordozója. Az ember munkaereje fölött rendelkezve a rendszer mellékesen rendelkezik az ehhez a címkéhez tartozó fizikai, pszichikai és morális »ember« entitással is. A kulturális intézmények védőernyőjétől megfosztva az emberek belepusztulnának a társadalmi elhagyatottságba: meghalnának a heveny társadalmi felfordulás áldozataiként, erkölcsstelenség, perverzió, bűn, éhhalál következtében. A természet elemeire hullana szét, a környezet, a táj szeméttelpekké válnának, a folyók elszennyeződnének... Vitathatatlan, hogy a munkaerő, a föld és a pénzpiacok *valóban lényegesek* egy piacgazdasághoz. De egyetlen társadalom sem bírná ki a lehető legrövidebb ideig sem e durva fikciórendszer hatásait, ha emberi és fizikai szubsztanciája, valamint üzleti szervezete nem lenne védve ennek az ördögi malomnak a pusztításától.” [Polányi, 1997: 94-95]

Polányi Károly feltételes módban fogalmaz. „A természet elemeire hullana szét, a környezet, a táj szeméttelpekké válnának” és ahogy lenni szokott, a fogalmazás pontos, csak a feltételes mód indokolatlan, hiszen a világ nagyobbik része megfeledezett a figyelmeztető gondolatokról és kipróbálta, hogy milyen az élet a kulturális védőernyő nélkül. Csak azért, hogy saját szemével láthassa, hogy a világ valóban nem bírja ki a több mint hét és negyed milliárd ember „féktelen étvágya” által okozott környezetterhelést. De a kemény tények és a gyakorlati tapasztalatok ellenére a XXI. század elején már nem hiszünk a szemünknek sem, és egyre csak megyünk tovább a járhatatlan úton, és újra és újra próbálkozunk. A Földnek az adott évben rendelkezésünkre álló erőforrásait minden évben néhány nappal hamarabb fogyasztja el az emberiség, 2016-ban már augusztus 8-án. Minden évben többen halnak éhen és szenvednek fagyhalált vagy halnak meg értelmetlenül az utakon. Az „okos más kárán tanul”, az emberiség napjainkban nem tanul saját kárán sem, pedig lett volna időnk megtanulni a leckét, hiszen a felismerés igen régi.

Polányi Arisztotelésztől, a görög bölcstől tartja levezethetőnek: „Arisztotelész gazdaságfilozófája, az emberi »közösség« fogalma körül forog, s egyes kortárs jelenségeket, különösen a pénzzel és kommerciális cserével kapcsolatban azért kritizál, mert azok ellentmondanak a »boldog életnek«. Kritikája az ellen irányult, amit *kapelikének* hívott, s ami semmi mást nem jelentett, mint pénzcserét a kommerciális csere révén. A kifejezés használata Arisztotelésznél talányos. A városállamban (polis) a régi időktől fogva volt *agora*, de ezen a helyen egyszerűen a friss – főtt vagy nyers – élelem eladása folyt. Nem volt nagybani kereskedelem, hitel vagy arbitrázs. Sem a kínálat–kereslet–ár mechanizmus fogalma, sem az azt megtestesítő intézményé nem volt ismert. A *kapelost*, ezt a kisszerű utcai árúst két okból nézték le. Először azért, mert drágábban adta el a dolgokat, mint amennyit ő fizetett értük, másodsor pedig azért, mert mindazonáltal szegény maradt. A negyedik század közepén azonban a jól szituált polgárok is nyíltan pénzt nyertek a kereskedelemről. Ezt Arisztotelész természetellenesnek, csaknem botrányosnak találta, hiszen azt csinálták, amit a kisszerű utcai árús, csak nagyban. Ez szerinte biztosan nem tarthat számot a társadalmi helyeslésre. A kereskedelemnek ez a természetellenes formája, mely meghaladja az autarkeiát, hangzott Arisztotelész vádja, a pénz helytelen használatából következik, ami eltorzítja a boldog életet, mivel eltéríti az izgalmas és kielégítő közösségi tevékenység iránti érdeklődéstől egy olyan hamis sürgetés irányába, hogy mindenből több és több legyen. A pénz abban különbözik más javaktól, hogy önmagában vett cél, s egy *utilitarista értékskála* alapján a *pénz* iránti vágyakozás *határtalan*. Mindazonáltal, túl az alapvető létszükségleti cikkeken, mindazok a tárgyak, amelyeket a pénz meg tud vásárolni, *nem* részei a *boldog életnek*.” [Polányi, 2003: 139].

Erich Fromm (1900-1980), német pszichoanalitikus és filozófus igen tömör megfogalmazása már néhány évtizeddel ezelőtt világossá tette, hogy nem a Polányi- vagy az Adam Smith-féle kapitalizmust építjük. Mint Fromm írja: „A modern kapitalizmusnak készségesen és nagy számban együttműködő emberekre van szüksége, olyanokra, akik mind többet és többet akarnak fogyasztani, és akiknek az ízlése szabványosítva van, tehát könnyen befolyásolható és megíjósolható. Olyan emberekre van szükség, akik úgy érzik, hogy szabadok és függetlenek, nincsenek alárendelve sem tekintélynek, sem elvnek, sem lelkiismeretnek – mégis készségesen hagyják magukat irányítani, azt tenni, amit várnak tőlük, súrlódásmentesen beilleszkedni a társadalmi gépezetbe; akik irányíthatók erőszak nélkül, ösztönözhetőek célok nélkül – kivéve azt az egyet, hogy boldoguljanak, sűrűszenek, ténykedjenek, törtessenek. Mi az eredmény? A modern ember elidegenedett önmagától, embertársaitól és a természettől. Átváltozott árucikké, életerőit úgy éli meg, mint

befektetést, amelynek az adott piaci feltételek közt elérhető legmagasabb hasznot kell hoznia.” [Fromm, 1984: 53]. Majd hozzáteszi, hogy „Valamennyi ösztönös szükséglet teljes kielégítése nemcsak boldogsághoz kevés, de még az épelméjűséget sem garantálja.” [Fromm, 1984: 53]

SZÁRNYALÓ GAZDASÁGI TELJESÍTMÉNYEK, NÖVEKVŐ EGYENLŐTLENSÉG?

Az elmúlt száz évben a gazdaság kiválóan teljesített, benne a mezőgazdaság is minden várakozást felülmúlt, hiszen képes volna ellátni élelmiszerrel akár hét, sőt kilencmilliárd embert is, ha az elosztási viszonyok ezt támogatnák, és ha nem menne tönkre a megtermelt élelmiszer több mint harmada. Nincs vitánk tehát abban, hogy képes volna, és talán abban sem, hogy mégsem képes, hiszen az éhhalál máig létező tömegjelenség. A mai világgazdaság képes volna ellátni olcsó élelmiszerrel a szegénység határán élőket is, de még a középosztálybelieket sem látja el egészséges élelmiszerrel. A kukoricán nevelt szarvasmarha húsa sem olcsó, de még megfizethető a világ gazdagabbik felén élő szegényebbek egy része számára is. A kockázatot többek között a kukorica növényvédelméből származó szermaradványok és a nagyüzemi állattartással együtt járó gyógyszermaradványok jelentik. A tejhozamok fokozásának, magyarul az olcsó tejnek is ára van, nevezetesen egészségügyi kockázatokkal jár együtt a termelése. Sokunk szerint a hatékony, „versenyképes” mezőgazdaság és az elosztási viszonyok kudarca egy töről fakad. A magas munkatermelékenység kevesebb foglalkoztatottat, és viszonylag alacsony béreket is jelenthet, ha a tőke kiszabadul a szabályozás hatása alól. Tudjuk, hogy sajnos Tinbergen jelentése is „pusztába kiáltott” szó maradt, nagyrészt azért, amit a Kortén könyv előszavában Kindler József barátom megfogalmazott és ami szintén rímél az egyház társadalmi tanításának idézett részére: „A gazdasági globalizáció kiveszi a hatalmat a közjóért felelős kormányok kezéből és egy maroknyi tőkés társaság – multinacionális és transznacionális vállalat és pénzügyi intézmény kezébe juttatja, melyeket egyetlen kényszerítő erő mozgat: a rövidtávú pénzbeli nyereségre való törekvés.” [Kortén – Kindler, 1996: Előszó XII. oldal]. A globális tőke tehát igyekszik kiszabadulni az állami szabályozás fogságából.

A politikusok a társadalomtudományok, leginkább a közgazdaságtudomány tanácsait követve alapvetően pénzügyi ösztönzőkkel igyekeznek megváltoztatni az emberi viselkedés mintáit. Muhammad Yunus, bangladesi professzor egy interjúbán a feltett kérdésre, hogy mi a lényege annak, amit csinál, azt válaszolta: megnéztem, hogyan csinálják a bankok, és én mindannak az ellenkezőjét teszem [Yunus, 2008]. Végighallgatva az interjút, meggyőződhetünk róla, hogy Yunus igazat beszél. A bankok a gazdagoknak adnak hitelt, akik tudnak fedezetet biztosítani, Yunus pedig a koldusokat próbálja „vállalkozóvá” tenni, ami valóban ellentétes logika!

Keleten átalakul a világ. A XXI. század közepére oda helyeződik a központ, mert már ott él, és még oda születik az emberiség háromnegyede. Valami nyugaton is változik, még nem a tettek, de legalább a szavak mezején. Berni Sanders, Vermont független szenátora az Amerikai Szenátus ülésén szokatlan élességgel fogalmazott: „A középosztály a létéért küzd, és a világ legvagyonosabb, és leghatalmasabb erőinek összttűzésében van, akiknek a kapzsisága végtelen.” [Sanders, 2012]. Sanders szerint „gyakorlatilag háború folyik, miközben a középosztályt módszereken szétverik, megnyirbálják az oktatást, egészségügyet, addig a milliárdosok és nagyvállalatok óriási adókedvezményeket kapnak a képviselőháztól cserébe kampányaik pénzeléséért. A vagyon

egyre jelentősebb arányban, az egyre mohóbb felső egy százalék kezébe kerül.” [Sanders, 2012]. Ilyen kijelentéseket tudósoktól is olvashatunk már egy ideje, elég, ha Herman Dalyre, David Korntentre, Joseph Stiglitz-re vagy Thomas Piketty-re utalunk. A történelemben voltak politikusok is, akik hasonló nézeteket vallottak. Cromwell például a dunbari csata után (1650 szeptembere) ezt írta a hosszú parlamentnek: „Kérem, szüntessék meg minden foglalkozás visszaéléseit és ha van olyan, aki sokat szegénnyé tesz, azért, hogy néhányat gazdaggá tegyen, az nincs hasznára a közügyeknek.” [Weber, 1923: 52]

A történelmet nem ismerik, és a tudósok műveit sem igen olvassák a politikusok, főleg akkor nem, ha a művek olvasása nyugtalan éjszakákat okozna nekik. A szenátort kénytelenek voltak meghallgatni, de végül nem lett elnökjelölt sem, lehet, hogy azért, mert túl világosan látja a helyzetet? Talán még nála is kellemetlenebb, amikor valaki, mint Karen Hudes a Világbank volt vezető jogtanácsosa, belső információk ismeretében jelenti ki: „egy ország csak úgy tud kitörni a pénzügyi függőségből, ha a saját kezébe veszi a pénzkibocsátását, ehhez pedig meg kell szabadulni a nemzetközi kontroll alól, elsősorban a mozgását korlátozó államadósságtól.” [Hudes, 2013]

Uralkodó monetáris rendszerünk olyan sajátosságokkal rendelkezik, amelyek a fenntarthatóság koncepciójával összeférhetetlenek. A gazdasági fellendülések és hanyatlások végtelen sora, az emberek rövid távú gondolkodása, a gazdasági növekedési kényszer, a vagyonszűkítés, a természeti és a társadalmi tőke alulértékelése, mind a jelenlegi globális pénzügyi rendszer „természetes” következményei. A változtatások tehát mind a társadalmi, mind a környezeti fenntarthatóság szempontjából elengedhetetlenek [Snyder, 2013].

Az együttműködő, az egymásra utaltságot elismerő növekedési, energia-, vagy mezőgazdasági stratégia a diverzitást helyezné előtérbe. Változatos tulajdonviszonyok, vállalatméret és változatos energiamix, a tájadságokhoz illeszkedő tájhasználat, széles faj- és fajtaválaszték, multifunkcionális intézményhálózat jellemeznék ezt a régi-új közbeszédet, ha lenne ilyen közbeszéd. Versengő, de nem uralkodó paradigmák, amikre az együttműködő civil gazdaság és a társadalom épül. Helyi közösségek, helyi és regionális piacok jellemeznék ezt a világot, a globális piaccal szemben. A globális piacnak ugyanis csak egyetlen előnye bizonyított, hogy mindent olcsóbbá tesz. Annyira olcsóvá, hogy az már fenntarthatatlan. Ha az árak nem fedezik az előállítás költségeit sem – márpedig a multik erőfölénye miatt gyakran ez a helyzet –, az hosszú távon fenntarthatatlan gazdaságot eredményez. Az önrendelkezés nem önellátást jelent, hanem a kiszolgáltatottság hiányát. Sok minden hiányzik a mai európai és hazai növekedési, energia- és agrárstratégiákból, nemcsak a versenyképesség, mégis csak erről beszélünk.

Az utóbbi húsz év talán legjellemzőbb problémája a bizalomvesztés. Az emberek nem hisznek az intézményekben, nem hisznek már a tudósokban sem, de még kevésbé hisznek a vállalatvezetőknek és még annál is kevésbé a politikusoknak. Mindez jól követhető az úgynevezett Edelman-féle Trust Barometer (bizalmi barométer) éves jelentéseiben. Sok oka van a bizalomvesztésnek, az egyik ok az egyre növekvő társadalmi differenciálódás. Nő a különbség a szegény és a gazdag országok között, de nő a különbség egy adott országon belül a gazdagok és szegények között is. Már nem a felső 10% gazdagságáról beszélünk, inkább csak a felső 0,1% gazdagságáról [Atkinson – Piketty – Saez, 2009]. Ez pedig árt a demokráciának, és az intézményrendszerrel szembeni bizalomnak is. A kormányoknak általában a közjó szolgálata a feladata, ha a kormányok a felső 0,1% érdekeit szolgálják, vége a demokráciának. Ezt elég régen kimondták a tudósok. Montesquieu (1689–1755), francia filozófustól származik a következő állítás: „Demokrácia: amikor a »gazdagság« nem »túl egyenlőtlenül« van elosztva” [Montesquieu, 1962: 192] és

újabbon ezt bizonygatja a szintén francia Piketty is, de ez szerepel a világegyházak társadalmi tanításában is.

A világ közben átalakult, a mai vállalatokat már nem a tulajdonosok vezetik. David Pearce-nek „A modern közgazdaságtan ismerettára” című művében a következőket olvashatjuk: „Részvénytársasági kapitalizmus: a termelő szférát a tulajdon és az irányítás szétválasztási elvével jellemzett nagy részvénytársaságok uralják. Középponti tartalma az, hogy a gazdasági hatalom a tőkés osztály kezéből átkerült a professzionális menedzserek kis csoportjának a kezébe, akiket a tőkepiac korlátai egyre kisebb hatékonysággal befolyásolnak, és a kapitalista etikai felfogással ellentétes gazdaságpolitikát valósítanak meg.” [Pearce et al. 1993: 122]

A részvénytársasági kapitalizmus „jellemét” a gyakorlatban leginkább a 2008-as pénzügyi válság idején ismerhettük meg működés közben, de szinte senkinek sem jutott eszébe azt gondolni, hogy meg kellene változtatni a részvénytársasági kapitalizmust, mert az szinte szükségszerűen etikátlan! A Fonds Prosperia Mephisto, egy kisebb német alapkezelő, olyan befektetési alapot hozott létre, amely tudatosan, a kereszténységben a középkor óta hét főbűnnek számító tulajdonságokhoz igazodó befektetési politikát kíván folytatni. Olyan „bűnös” iparágakat céloz meg, mint luxustermékek és szolgáltatások, cigaretta, alkohol, hadiipar, felnőtt szórakoztatás. Conrad Mattern, a pénzügyi viselkedéstan (behavioural finance) müncheni docense rámutat arra, hogy a bűnös iparágak részvényeinek teljesítménye jobban alakult, mint a piaci átlag – írja a Fonds Professionell [Mattern, 2013]. Az ISE SINDEX nevű szerencsejáték-index túlteljesítette mind az MSCI World Equity világindexet, mind pedig az etikus iparágakat tartalmazó DJ Sustainability Indexet.

Vannak – vagy inkább csak voltak – pozitív példák is. Siemens (1816–1892), aki 1847-ben hozta létre a máig létező vállalatbirodalom elődjét, még azt a filozófiát vallotta: „Nem adom el a rövid távú profitért a vállalatom jövőjét!” [Siemens]. Talán ez az egyik oka annak, hogy a cég ma is létezik. A vállalat máig tartó sikere az alapító távlatos gondolkodásában és abban rejlik, hogy Siemens maga is feltaláló volt. Az innováció jelentette mindig is a cég lételemét.

A már emlegetett Edelman-féle Trust Barometer szerint az innovációkat ma már nem az motiválja, hogy jobbá tegyék a világot az emberiség számára, hanem inkább a profitérdek és az emberek kapzsisága. A felmérés eredményeiben az az ijesztő, hogy valószínűleg helyesen mutatják be az innovációk főbb motivációit. Ez nyilván nem azt jelenti, hogy ma nincsenek az emberiséget szolgáló innovációk. Büszkéek lehetünk mi is akár Béres József cseppjeire, akár Rubik Ernő kockájára – és még sorolhatnánk az emberiséget szolgáló innovációkat. Sajnos sorolhatnánk – és ez a sor volna hosszabb – azokat az innovációkat is, amelyeket inkább a kapzsiság motivál. A kapzsiságot gyakran úgy hívják, hogy „verseny”, mert így szalonképeesebb, de a már emlegetett Montesquieu korában a „pénzsóvárságot” kezdték „önérdekkövetésnek” hívni és ezáltal azt is szalonképessé tették. A mai innovációk nagy részével az a baj, hogy az innovációk legjavát eltitkolják. Tőkeerős cégek megvesznek innovációkat azért, mert azok megvalósítása ártana a cég profitérdekeinek. Az emberiség érdekeit, a Föld jobb lakóhelyévé tételét szolgáló innovációk eltitkolása morálisan elfogadhatatlan. A másik probléma, hogy vannak innovációk, amelyek anélkül valósulnak meg, hogy ismernénk tovagyrűző hatásaikat. Valószínűleg ebbe a kategóriába tartoznak a GMO-k, bizonyos gyógyszerek, az atomenergia, de még olyan innovációk is, mint például a Facebook vagy a Google. Kezdetben mindegyikről csupa jót hallottunk, és a nagyszerű felfedezést követő eufóriában megfeledkeztünk az „elővigyázatosság elvének” az alkalmazásáról.

A GLOBÁLIS PIACGAZDASÁGOT A „HELYI GAZDASÁGGAL” KELLENE FELVÁLTANI

A 2008-ban kirobbant pénzügyi válságot jóval megelőzően Jozef Stiglitz az International Herald Tribune egyik interjújában arról kesergett, hogy a 90-es évektől kezdődően olyan tudósok kaptak Nobel-díjat, akiknek munkái túlságosan ideologikusak voltak, tele elméleti-matematikai megfontolásokkal, és szűk területre, leginkább a Wall Street problémáira fókuszáltak ahelyett, hogy a világ olyan nyomasztó gondjaival foglalkoztak volna, mint a társadalmi egyenlőtlenségek, a szegénység vagy a környezetügy. Stiglitz szó szerint is kijelenti, hogy a 90-es évek öt chicagói Nobel-díjasának munkáiban nincs olyan megállapítás, ami áttörő jelentőségű volna bármely alapvető tekintetben [Cohen, 1992].

2008-ban aztán kiderült, hogy a chicagói iskola gazdaságfilozófiája még a Wall Street megmentésére sem volt elegendő, sőt a neoliberais gazdaságfilozófia következményeként az egész világgazdaságot az összeomlás fenyegeti.

Érdekes persze, hogy ez alkalommal senki sem kéri számon a tudósokon tanácsaikat, sőt a világ vezető politikusai azon fáradoznak, hogy megmentsek a fennálló gazdasági rendszert az összeomlástól. Néhányunkban azonban felmerül a kérdés, hogy érdemes-e megmenteni a jelenlegi világgazdasági rendszert. Stiglitz [2003] és Korten [1996] több mint egy évtizede hangoztatják, hogy változásra volna szükség, míg más, nem kevésbé tekintélyes tudósok, mint Porter [1998] vagy Kotler [2006] továbbra is hisznek a létező gazdasági-társadalmi rendszer működőképességében, és univerzális gyógyírként ajánlják a probléma internalizálását.

Mindenki jót akar, végül mégsem javul a világ, hanem inkább romlik. Egyelőre csak az biztos, hogy egyre többen leszünk a Földön, és ott születnek többen, ahol az életfeltételeik egyre kevésbé biztosíthatóak. Ha a klímaváltozás hatásait is figyelembe vesszük, kénytelenek leszünk nemcsak a háborús menekülteket, de a „környezeti vagy klíma menekülteket” is befogadni. A népvándorlás egyenes következménye mindannak, amit az elmúlt hatvan év felelőtlensége létrehozott. A versenyt inkább lassítani kellene, több együttműködésre, több, az emberiség javát szolgáló innovációra van szükségünk és időre ahhoz, hogy mindaz, amit az emberi lelemény felfedez, valóban az emberiség javát szolgálja.

Érdemes volna meggondolni, hogy a következő ötven évben mire kellene felkészülnünk. Az biztos, hogy nem négy évre, amit a politikai ciklus, és nem is ötvenre, amit a jelenérték-számítás közgazdasági logikája képes kezelni. Az értelmes felkészülés időhorizontja legalább néhány ezer év. Ez az, ami az ökológusok időfelfogása szerint is értelmes időhorizont! Addig is a fenntarthatósággal kapcsolatos közbeszédben a fókusz a növekedésellenességről érdemes lenne az elosztási viszonyok megváltoztatásának a szükségességére áthelyezni. Egyre világosabb ugyanis: ha a mohóság uralkodik a világban, sem a környezeti, sem a társadalmi problémákat nem tudjuk megoldani. Ha a javak egyenletesebb elosztására törekednénk, megszabadulhatnánk nemcsak a környezeti katasztrófák, az éhínség rémálmától, hanem talán attól a pesszimista jóslattól is, amit a Gaia-elmélet világhírű apostola, James Lovelock [Lovelock, 1995] jövendöl az emberiségnek, nevezetesen, hogy nem kilencmilliárd, hanem legfeljebb egymilliárd ember él majd a Földön a XXI. század végén! [BBC]. Ami talán még ennél is szörnyűbb, hogy az emberiség mintegy harmada mélyszegénységben él és ez nemcsak nekik elviselhetetlen, ahogyan a múlt század egyik jelentős magyar származású gondolkodója, Scitovszky Tibor világosan leírja:

„Kikerülnek az érdeklődés köréből a mélyszegénységben élők, a tartósan munkanélküliek és az alkalmazásra alkalmatlanok, akiket a megfelelő nevelés hiánya tett munkaképtelenné; egyszóval mindazok, akiknek több a szabadideje, mint amivel tudnának mit kezdeni, és szenvednek a megszakítás nélküli krónikus unalomtól. Ez a nélkülözés, az unalom, olyan súlyos, mint az éhezés, és hasonlóan végzetes következményekkel jár. Az éhezők élelmiszert keresnek, az unatkozók pedig izgalmat; és ahogy az emberek élelmiszer-vásárláshoz szükséges pénz híján lopnak, hogy elkerüljék az éhezést, azok, akik nem rendelkeznek azokkal a képességekkel, amelyek ártalmatlan módon enyhítenék az unalom okozta szenvedést, az unalmat erőszakkal vagy vandalizmussal csökkentik – ezek ugyanis a legizgalmasabb és így legélvezetesebb tevékenységek, és az egyetlenek, amik nem igényelnek semmilyen felkészültséget, csak erőt vagy fegyvert. Gondoljunk csak a kisgyermekekre, akik, amikor unatkoznak, toporzékolnak. A gyermek toporzékolásával egyenértékű a felnőtti erőszak és a vandalizmus. Az oktatás tehát nemcsak érdeklődést és változatoságot hoz létre az emberek életében, hanem egyúttal szükséges és nélkülözhetetlen feltétele a civilizált társadalom tagjai békés egymás mellett élésének.” [Scitovsky, n.a.: 107]. A modern kori népvándorlás is csak következmény, de miután nem tudunk velük mit kezdeni, a menekültek is az unatkozók tömegét szaporítják, destabilizálják a világot, mert az unatkozás – mint a fenti idézetből láthatjuk – szükségképpen vandalizmushoz vezet.

Az értékrendet, az erkölcsöt, a jövőbe vetett hitet kellene visszaadni a világ népeinek. A globális világgazdaság csak egyfajta logikát ismer – a méretgazdaságosság logikáját. Ennek azonban csak egyetlen „haszna” látszik az emberiség számára: minden olcsóbb egy kicsit, ezért többet lehetne fogyasztani. Lehetne, de nincs miből, mert a hatékonyságnövekedés hasznát csak igen szűk réteg élvezi. Változásokra volna szükség, amint azt Jan Tinbergen világosan leírta. A globális helyett a helyi gazdaságot kellene megerősíteni, a részvénytársasági kapitalizmus helyett a magántulajdonon alapuló kis- és középvállalatokat. A tulajdonos, amíg átlátja gazdaságát, általában értékelvű, akkor is, ha hívő, és talán akkor is, ha nem. Ha látja tettének következményeit, talán meggondolja, hogy valóban „fejlődés-e”, ami neki profitot, másoknak pedig munkanélküliséget és nyomort eredményez. A helyi gazdaság majdnem biztosan a szubszidiaritás elvének megfelelően működik. Aquinói Szent Tamás óta ismert elvet XI. Pius pápa enciklikájában olvashatjuk: „amit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos: éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos bűn, ... mivel minden társadalmi tevékenység lényegénél és benne rejülő erejénél fogva segíteni – szubszidiálni – köteles a társadalmi egész egyes részeit, ellenben soha nem szabad bomlasztania vagy bekebelezni azokat.” [Az igazságosság és béke pápai tanácsa, 2007: 186. rész]. Érdemes volna tehát visszatérni a gyökerekhez, a helyi gazdasághoz, a felelős magántulajdonosok által működtetett kapitalizmushoz. Az nem ártana a Földnek, ha minden egy kicsit drágább lenne – talán jobban megfontolnánk, hogy miből és mennyit fogyasztunk. A szeretetből kellene többet fogyasztanunk, boldogabbak lehetnénk és csökkenne az ökológiai lábnyomunk, ezáltal fenntarthatóbbá válna a világ.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Atkinson, A. B. – Piketty, T. – Saez, E.: *Top incomes in the long run of history. National Bureau of Economic Research.* (2009) <http://www.nber.org/papers/w15408> Barro, R. J.: On the determination of the public debt. *The Journal of Political Economy*, 1979, 940–971. o.
- Az igazságosság és béke pápai tanácsa (2007): *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma.* Szent István Társulat, Budapest
- BBC: *World Depopulation Target is 1 Billion - James Lovelock.* <https://archive.org/details/World-DepopulationTargetIs1Billion-JamesLovelock>. Letöltve: 2016. október 12.
- Bianchi, M. (2012): *A Joyful Economist. Scitovsky's Memoirs. History of Economic Thought and Policy.* http://www.francoangeli.it/Riviste/Scheda_Rivista.aspx?IDarticolo=46615. Letöltve: 2016. október 12.
- Cohen, P. (2007): *The Prize That Even Some Laureates Question.* http://www.nytimes.com/2007/10/20/business/20nobel.html?rref=collection%2Fbyline%2Fpatricia-cohen&action=click&contentCollection=undefined&region=stream&module=stream_unit&version=search&contentPlacement=4&pgtype=collection Lekérdezve: 2016. október 1.
- Csikszentmihályi M. (2000): “The contribution of flow to positive psychology” *The Science of Optimism and Hope: Research Essays in Honor of Martin EP Seligman*, 387–395.
- Csutora, M.: “One more awareness gap? The behaviour-impact gap problem” *Journal of Consumer Policy*, (2012) 35(1), 145–163.
- Daly, H. E. (2005): “Economics in a full world” *Scientific American*, 293(3): 100–107.
- Edelman Trust Barometer (2016) <http://www.edelman.com/insights/intellectual-property/2016-edelman-trust-barometer/>. Letöltve: 2016. október 12.
- Friedman, M. (1970): “The social responsibility of business is to increase its profit” *The New York Times Magazine*
- Fromm, E. (1984): *A szeretet művészete.* Háttér Kiadó, Budapest
- Grossman, G. – Krueger, A. (1995): “Economic environment and the economic growth” *Quarterly Journal of Economics* 110(2): 353–377.
- Hirschman, A. O. (1998): *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt.* (Fordította Pásztor Péter), József Tankönyvek
- Hudes, K. (2013): *Pénzmosás a Világbanknál.* Interjú Karen Hudes volt vezető jogtanácsossal. Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=ij1NgsNA3WY>
- Keynes, J. M. (1963): *Essays in persuasion.* WW Norton & Company, New York
- Keynes, J. M. (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete.* KJK, Budapest
- Kocsis T. (2002): *Gyökereink: Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban.* Kairosz kiadó, Budapest
- Korten, D. C. – Kindler J. (1996): *Tőkés társaságok világhuralma.* Kapu Kiadó, Budapest
- Kotler, P. – Bowen J. T. – Makens, J. C. (2006): *Marketing for hospitality and tourism.* (4th ed.) Pearson, Harlow
- Kuznets, S. (1973): “Modern economic growth: findings and reflections” *The American Economic Review*, 247–258.
- Lovelock, J. (1995): *The Ages of Gaia: A Biography of Our Living Earth.* Norton, New York

- Mattern, C. (2013): *7 Sünden Depot Börsendienst, Produktvorstellung, Chefredakteur Dr. Conrad Mattern, Investor Verlag*. <https://www.youtube.com/watch?v=heNHRhKJ1Rc>. Letöltve: 2016. október. 12.
- Meadows, D. H. – Meadows, D. L. – Randers, J. – Behrens, W. W.: *The limits to growth*. https://books.google.hu/books?hl=hu&lr=&id=vb8_BAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA25&dq=To+the+limits+to+growth&ots=7pozfOxdCh&redir_esc=y#v=onepage&q=To%20the%20limits%20to%20growth&f=false. Letöltve: 2016. október. 12.
- Montesquieu (1962): *A törvények szelleméről*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Pearce, D. W. – Szepesi Gy. – Temesi J. (1993): *A modern közgazdaságtan ismerettára*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Polányi, K. (1997): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Fordította Pap Mária. Budapest: Mészáros Gábor kiadása, Budapest
- Polányi, K. (2003): „Arisztotelész és Galbraith a jólétről” *Szociológiai Szemle*, 2003(1): 137-142.
- Porter, M. E. (1998): *On Competition*. Harvard Business School Press, Boston
- Sanders, B. (2012): *What Happened to the American Dream?* Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=nsDYAtKlsT4>
- Scitovsky, T. (undated typescript): *Memories*, Tibor Scitovsky Papers, Rare Book, Manuscript, and Special Collections Library, Duke University
- Sen, A. (2013): Foreword in Hirschman, A.: *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*, Princeton Classics, Princeton
- Siemens, W. Von: *Für augenblicklichen Gewinn verkaufe ich die Zukunft nicht*. <http://www.beste-zitate.de/werner-von-siemens/fuer-augenblicklichen-gewinn-verkaufe-ich-die-zukunft-nicht/> Lekérdezve: 2016. október 1.
- Snyder, M. (2013): *World Bank Whistleblower Karen Hudes Reveals How The Global Elite Rule The World* <http://theeconomiccollapseblog.com/archives/world-bank>. Letöltve: 2016. október 12.
- Stiglitz, J. E. (2003): *A globalizáció visszasságai*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Tinbergen, J. (1979): *A R.I.O. jelentés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Weber, M. (1923): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. (Fordította: Vida Sándor) Franklin-Társulat, Budapest
- XI. Pius pápa (1931): *Quadragesimo Anno kezdetű enciklika. A fordítás alapja: Acta Apostolicae Sedis XXIII (1931) Fordította: Dér Katalin* (<http://tarsadalomformalas.kife.hu/xi-pius-papa-quadragesimo-anno/>) Letöltve: 2016. október 12.
- Yunus, M. (2008): „Turning Beggars Into Entrepreneurs” *New Perspectives Quarterly* 25(2): 2–92.